

ПРОБЛЕМИ ЕФЕКТИВНОГО ВИКОРИСТАННЯ ЗЕМЕЛЬ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАСНОСТІ, ЩО ЗНАХОДЯТЬСЯ У КОРИСТУВАННІ ДЕРЖАВНИХ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ПІДПРИЄМСТВ, УСТАНОВ ТА ОРГАНІЗАЦІЙ

PROBLEMS OF EFFECTIVE USE OF STATE-OWNED LANDS USED BY STATE AGRICULTURAL ENTERPRISES, INSTITUTIONS AND ORGANIZATIONS

Вергелес О.А., помічниця адвоката

Юридична компанія «Міллер»

Стаття присвячена дослідженню проблеми неефективного використання земельних ділянок, що знаходяться на правовому титулі права постійного користування у державних сільськогосподарських підприємств, установ та організацій та шляхів вирішення цієї проблеми.

Для визначення того, що потрібно було б зробити з великими масивами земель, якими користуються вищезазначені суб'єкти господарювання, необхідно коротко охарактеризувати розвиток земельних відносин володіння, користування та власності, який тривав протягом століть в українському суспільстві. Це дозволить зрозуміти те, яке місце займало земельне виробництво, чи було поширеним те, що більшість селян мали земельні наділи, які обробляли, та наскільки правильним буде часткове паювання земель, що знаходяться у постійному користуванні державних сільськогосподарських підприємств, установ та організацій.

З метою встановлення можливих способів вирішення проблеми неефективного використання земель авторкою аналізується рудиментарність інституту права постійного користування землею, який був створений в радянський період для задоволення потреб планової економіки. Серед основних недоліків: неможливість передачі землі в користування іншим учасникам господарських відносин, що спричиняє виникненню незаконних схем передачі та призводить до виникнення неоподаткованого прибутку.

Окрім цього визначено те, що проблема неефективного використання земельних ділянок виникла не лише через існування права постійного користування на землю, а й через наявність такого суб'єкту господарювання як державне підприємство, що теж є спадком радянської правової системи.

Для вирішення зазначених викликів, Верховною Радою України уже пропонувалися певні законопроекти, проте вони не є достатньо розробленими, що врешті не дозволить ефективно вирішити неефективність державних сільськогосподарських підприємств, установ та організацій. Окрім цього поточна пропозиція щодо розпаювання містить норми, що не забезпечать можливості отримання для усіх визначених осіб земельну частку(пай). Це врешті може спричинити соціальну напругу та подальше отримання неправомірної вигоди учасниками земельних відносин.

Ключові слова: право постійного користування, право господарського відання, право оперативного управління, право довірчої власності, земельна частка (пай).

The article is devoted to the analysis of the problem of inefficient use of land parcels, that are used by state agricultural enterprises, establishment and organisations based on the right of perpetual use, and ways to solve this problem.

In order to determine what should be done with large land parcels used by state agricultural enterprises, institutions and organisations, it is necessary to briefly describe the development of land relations of possession, use and ownership, which has lasted for centuries in the Ukrainian society. This will make it possible to understand the importance of land use in modern Ukraine, whether it was widespread, that a lot of Ukrainians had land parcels, that they cultivated, and whether it would be correct to make a partial physical demarcation of land shares(paiv), that are used by state agricultural enterprises, institutions and organisations based on the right of perpetual use now.

In order to define the possible ways of solving the problem of inefficient land use, the author analyses inefficiency of the right of perpetual use, which was created in the soviet period to meet the needs of the planned economy. Among the main disadvantages of this rights is the inability to lease land parcels to other natural persons or legal entities, that leads to conclusion of illegal contracts and tax-free profits.

In addition, it was determined that the problem of inefficient use of land parcels exists not only because of the availability of the right of perpetual use, but also because of the existence of a state enterprise as a type of a legal entity, which is also a heritage of the soviet legal system.

To face these challenges, the Verkhovna Rada of Ukraine has already proposed laws, but they are not prepared thoroughly. That will not help to solve the problem of state-owned agricultural enterprises, establishment and organisations inefficient use of land. In addition, the current proposal for physical demarcation of land shares(paiv) contains rules that will not provide opportunities for all identified persons to receive their land share (pai). This can eventually lead to social tensions and further illegal enrichment of land relations parties.

Key words: the right of perpetual use, the right of economic management, the right of operational management, the right of trust property, a land share (pai).

Земельні ділянки, які використовуються державними сільськогосподарськими підприємствами, установами та організаціями через наявність у земельному та господарському праві радянських правових інститутів, в переважній більшості використовуються неефективно. В умовах, коли приватний аграрний сектор є прибутковим, вже багато років виникає потреба у вирішенні назрілого питання подальшої долі цих суб'єктів і державних земель.

1. Хто користується землею: статистика

В 2020 році було оприлюднено, що у власності держави залишається близько 750 тис. га земель. Серед найбільших землекористувачів: Національна академія аграрних наук – 354 тис. га, Міністерство розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства – 178 тис. га, Міністерство освіти і науки – 77 тис. га, Міністерство оборони – 42 тис. га і т. ін. [1].

Проте ця інформація не відображає точної кількості земель, які реально знаходяться у того чи іншого користувача. Зокрема, Національним агенством з питань запобігання корупції було виявлено та опубліковано найбільш поширені корупційні схеми у земельних відносинах. Наприклад, працівники Головного управління Державної служби з геодезії, картографії та кадастру у Херсонській області передавали у приватну власність ті земельні ділянки, на які були отримані правовстановлюючі документи за процедурами, що існували в період з 1993 до 2003 року, хоча згідно з офіційними журналами обліку, правовстановлюючі документи на ці ділянки державної власності були знищені або втрачені. Через це у держави вибули землі із власності загальною площею близько 4748,3 га [2, с. 59]. Окрім втрати земель, поширеним є явище збиткового обробітку земель. Наприклад,

державне підприємство «Конярство України» мало такий прибуток з 1 гектару: 127 грн – 2015 рік, 1,1 грн – 2016 рік, 0,25 грн – 2017 рік [3].

Державні суб'єкти господарювання через умисні або ненавмисні дії не генерують прибутку, незважаючи на всі можливості. Більше того, на підтримку їхньої діяльності витрачаються кошти з державного бюджету. Це свідчить про те, що вони неефективно використовують надане їм майно (зокрема, землю) та не є конкурентноспроможними на ринку.

2. Історичний досвід

Початок розвитку права землекористування та землеволодіння українцями можна прослідкувати з періоду існування Київської Русі. В цей період, незважаючи на процес «окнянниня» вільних земель, серед різних форм власності земель (наприклад, боярські та церковні) існували також й індивідуально-сімейні земельні ділянки, що було визначено Руською правдою. Окрім цього існував інститут займанщини, згідно з яким за особою визнавалася «приватна власність» (у тій формі, яка існувала на той час) на той розмір ділянки, який вона фактично обробляла [4, с. 54].

Литовсько-польський період характеризувався подальшим розвитком земельних відносин, за яких переважною кількістю землі володів феодал, в той час коли звичайні селяни користувалися наданими їм у користування та володіння земельними ділянками [5, с. 7]. Такі відносини переважали до XVIII століття.

В цей час також продовжує існувати право займанщини, яке залишається і в період Гетьманщини, через звільнення поміщиків великої кількості земель, які фактично стають нічийними. Під час національно-визвольного руху з'явився новий суспільний стан – козацтво. Для підтвердження їхніх прав на землю видавалися універсали, що передбачали права на землю (постійні або тимчасові), право на забудову вільних земель [6].

В період Російської імперії із скасуванням панщини у 1861 році, селяни отримали у користування від поміщиків садиби та угіддя, хоча за це селяни мали виконувати повинність у вигляді оброку та панщини. На зміну цьому земельна реформа Петра Столипіна запровадила те, що колишні поміщицькі селяни одержали у власність земельні ділянки в тих розмірах, які вони обробляли, перебуваючи в кріпацтві або відбуваючи панщину, що значно вплинуло на забезпеченість селян.

Перший період націоналізації землі припав на час існування Української народної республіки. У третьому універсалі від листопада 1917 року було скасовано право власності на землю поміщикам, а також інші «нетрудові» землі.

Разом з тим із приходом до влади у росії більшовиків одним з перших документів був Декрет про націоналізацію землі. Уся вона стала загальнонародним надбанням. 6 березня 1918 р. було затверджене Тимчасове положення про соціалізацію землі. Земля розподілялася у рівній кількості між усіма селянами. Окупація радянською владою України розпочалася у 1919 році, саме з цього періоду частково діють акти радянської влади і на підпорядкованій частині України [7]. У цьому ж році було затверджено Положення про соціалістичне землевпорядкування і заходи переходу до соціалістичного землеробства, згідно з яким скасовувалась приватна власність на землю.

У 1921 р. було схвалено Закон «Про закріплення землекористування трудових господарств». Ним визначалося землекористування одноосібних селянських господарств і створення колективних форм господарства – артіль і товариств з громадського обробітку землі. Починаючи з 1929, було запущено процес активної колективізації, тобто об'єднання одноосібних селянських господарств у колективні, що врешті було однією з передумов Голодомору в 1932–1933 роках.

У 1935 році було прийнято постанову «Про видачу сільськогосподарським артільям державних актів на безстрокове (вічне) користування землею», що остаточно скасовувала індивідуальне селянське землекористування. Окрім цього передбачалася видача актів про безстрокове користування землею, що є фактичним початком розвитку сучасного інституту права постійного землекористування.

З огляду на зазначене, право власності на землю для українців повноцінно почало забезпечуватися лише наприкінці 19 століття, проте після недовгого періоду існування, в радянську окупацію люди знову були позбавлені цього права. Професор К. Победоносцев зробив важливий висновок, що у Західній Європі важливу роль у становленні правових інститутів власності та користування землею відіграло римське право. На території сучасної України такої системи ніколи не було, і лише у 19 столітті були впроваджені норми, що були рецепцією римського інституту права власності на землю. Через запізніле регулювання, а також поширений феодальний устрій, значно гальмувався розвиток земельних інститутів [8].

Аналіз еволюції інститутів землекористування та землеволодіння, і врешті права власності, дозволяє зрозуміти: 1) негативні наслідки тих земельних інститутів, які були штучно нав'язані в окремі періоди історії, що обмежували права людей на землю; 2) форми землекористування, а саме індивідуальні, які були пануючими на території України, що забезпечували стабільність матеріального становища найбільш поширених класів населення; 3) важливість захисту права власності на землю. На основі цього аналізу можна зрозуміти яким має бути розпорядження землями державних підприємств, що дозволить задовольнити інтереси усіх сторін цього процесу.

3. Право постійного користування землею

Державні підприємства, установи та організації користуються землею на праві постійного користування. Згідно із статтею 92 Земельного кодексу України, це право володіння і користування земельною ділянкою, яка перебуває у державній або комунальній власності, без встановлення строку.

Право постійного користування є речовим правом на нерухоме майно. Через відсутність права розпорядження земельною ділянкою та речевий характер, право постійного користування є більш схожим на право власності [9, с. 2].

В літературі та публічних дискусіях неодноразово зазначалися численні суттєві недоліки права постійного землекористування. Цей інститут був створений для потреб планової економіки під час колективізації, тому необхідність його збереження в умовах гострої необхідності розвитку ринкової економіки України викликає обгрунтовані запитання. По-перше, користувач не може розпоряджатися своїми ділянками, та передавати їх в оренду або в користування за правом сервіту, емфітевзису чи суперфіцію. Це спричиняє поширеність явищ квазіоренди, наприклад, укладання договорів про спільну діяльність. По-друге, право постійного землекористування, не відповідає вимогам щодо адаптації українського та законодавства Європейського Союзу про конкуренцію, оскільки вважається державною допомогою, що може бути надана лише у виняткових випадках [10, с. 3].

На думку О. Поліводського, права, які були надані державою, не можуть бути відібрані, тому право постійного користування має бути збереженим [11]. О. О. Погрібний зазначає, що титул постійного користування земельною ділянкою дозволяє уникнути «подвійної» реєстрації права власності державних або комунальних підприємств, установ, організацій на землю, що узгоджується з постулатом римського права – у одній речі може бути лише один власник [12, с. 3].

На думку А. Мірошніченка, є два можливих шляхи трансформації права постійного користування: в право

власності, проте в осяжній перспективі, це не виглядає реально; в право господарського відання та оперативного управління, що виглядало найбільш ймовірним, проте не тим рішенням, яке б дозволило зробити докорінні покращення [13].

4. Шляхи вирішення

4.1. Для тих державних підприємств, які будуть продовжувати працювати

Шляхи ефективного та ґрунтового вирішення проблем великої кількості діючих державних підприємств, що мають великий земельний банк, лежать глибше ніж лише вирішення питання правового титулу розпорядження землею.

Протягом багатьох років незмінним є те, що вони мають гірші прибутки ніж приватні юридичні особи, і найбільше це помітно в агросекторі [14]. Використання державного майна (зокрема, землі) не може відбуватися настільки швидко як цього вимагає ринок (або не може взагалі), це спричиняє низьку ефективність участі такого майна в цивільному обороті. Саме тому державні підприємства мають бути присутніми в ринковій економіці в обмежених масштабах [15, с. 3]. Для того, щоб використання землі було дійсно більш ефективним, потрібно вирішувати корінь проблеми, а саме неможливість існування державного підприємства як суб'єкта господарювання, через те, що цьому правовому інституту господарського права притаманні риси, які не можуть існувати в умовах ринкової економіки.

І. С. Ніколаєв зазначав, що державні підприємства потрібно реорганізовувати в господарські товариства з відмовою від права господарського відання, оперативного управління та права постійного користування землею [16, с. 6]. Згідно з Н. Б. Москалюк, створення акціонерних товариств варто робити для тих підприємств, які не можуть бути передані у приватну власність [17, с. 3].

Проте незважаючи на таке перетворення в науці панує дискусія про те, чи має залишатися майно акціонерного товариства власністю держави. О. Подцерковний зазначав, що господарське товариство є юридичною особою приватного права [18]. На думку авторки, у випадку створення акціонерного товариства, все майно має ставати приватною власністю в тому числі земля, а держава має здійснювати свої права виключно як власник корпоративних прав [19, с. 2].

Разом з тим, важливо розуміти, що такі радикальні перетворення, незважаючи на свою актуальність, не будуть втілені в життя найближчим часом. Саме тому тимчасовим заходом вирішення неефективності можна було б вважати три шляхи: 1) перетворення права постійного користування в право господарського відання та право оперативного управління; 2) перетворення права постійного користування в право довірчого управління; 3) надання можливості здачі в оренду земель, які знаходяться на праві постійного користування.

Перший спосіб певний час був пануючим в українській юридичній дискусії, і одним з наслідків була підготовка законопроекту № 5385 від 15.04.2021 «Про внесення змін до Земельного кодексу України та інших законодавчих актів щодо скасування інституту права постійного користування земельними ділянками». Зокрема, цим законопроектом пропонувалося замінити право постійного користування на право оперативного управління та право господарського відання щодо земельної ділянки. Проте у вересні 2021 року у Верховній Раді України було зареєстровано законопроект, згідно з яким передбачається поступова ліквідація державних підприємств та права господарського відання і оперативного управління [20]. В цей ж період часу законопроект № 5385 був відкликаний [21].

Іншим способом, яким пішли країни, що здобули незалежність від росії в 90-х роках, є Грузія, Молдова, Литва

та Латвія. Вони запровадили інститут права довірчого управління майном. Разом з тим це стало також можливим після відмови від поняття підприємств, зокрема, державних [22, с. 285]. Подібну модель пропонують ввести законопроектом № 6013 від 09.09.2021.

Встановлення права довірчої власності може відбуватися правочинами або адміністративними актами і передбачає, що буде здійснюватися добросовісне управління майном держави-довірчого засновника довірчим власником. Довірчий власник має право здійснювати будь-які дії спрямовані на забезпечення інтересів осіб, що зазначені в акті про створення довірчої власності [23, с. 7].

Третім тимчасовим, проте швидким вирішенням проблеми використання землі є надання можливості постійним користувачам передавати її в оренду.

В період воєнного стану з метою уникнення продовольчої кризи перехідними положеннями Земельного кодексу України було встановлено, що постійні землекористувачі земель сільськогосподарського призначення (крім державних, комунальних підприємств, установ, організацій) можуть передавати такі земельні ділянки в оренду строком до одного року для ведення товарного сільськогосподарського виробництва. На думку авторки, після закінчення воєнного стану, це положення із змінами щодо суб'єктного складу могло б бути швидким рішенням щодо припинення квазі-орендних відносин, які існують в багатьох державних підприємствах, установах та організаціях що спричиняє отримання неооподаткованого прибутку та приймання/передачу неправомірної вигоди.

Але проблемою може стати те, що багато таких суб'єктів господарювання не зареєстрували земельні ділянки згідно із статтею 79-1 Земельного кодексу України, тобто, земля не може повноцінно використовуватися в цивільному обороті, доки вона не є сформованим об'єктом цивільних прав. Більше того, площі земельних ділянок, які мають державні підприємства, установи та організації на праві постійного користування може не співпадати з тим, що є на практиці. На думку А. Мартіна, через страх адміністративної або кримінальної відповідальності за втрату цих земель, керівники державних підприємств не розробляють технічну документацію про інвентаризацію земель. Окрім цього проблема з реєстрацією в Державному земельному кадастрі може виникнути в тому, що її не можна зробити, якщо є межові спори. Якщо земельний масив великий, то ймовірність спорів з суміжними власниками теж висока [24].

4.2. Розпаювання земель

Іншим обов'язковим рішенням (незважаючи на продовження або передачу для приватизації) для державних сільськогосподарських підприємств, установ та організацій має бути передача земельних часток (паїв) фізичним особам.

Розпаювання не є універсальним інструментом, оскільки це може спричинити такі негативні явища як фрагментація великих масивів земель, черезсмузжя, врешті-решт, орендна плата, яку отримують власники паїв не є настільки значною, що спричиняє різке і значне покращення економічного становища.

Але паювання потрібне, по-перше, для відновлення історичної та соціальної справедливості, зокрема, коли на основі землі, що належала селянам, створювали державні підприємства або колективні господарства. На думку І. А. Заплітної, отримання земельної частки колишніми працівниками колективних господарств в 90-х сприймалося як відшкодування шкоди, за втрату роботи [25, с. 2]. По-друге, із скасуванням заборони на продаж земельних ділянок із цільовим призначенням для товарного сільськогосподарського виробництва, така земля, в залежності від регіону, є тим майном, яке має певну (а часто значну) матеріальну цінність. Врешті на паювання очікують самі працівники державних підприємств, що можна

побачити на прикладі державного підприємства «Конярство України» [26].

Паювання землі може відбуватися за оновленою процедурою згідно із законопроектом № 3012-2 від 29.05.2020, що передбачає: 1) площа землі, що передається на паювання працівникам, пенсіонерам, що працювали в підприємстві, установі, організації, працівникам освіти, культури, медикам, а також пенсіонерам з їх числа, становить до 40 % всіх земель, що знаходяться у постійному користуванні; при цьому розмір земельної ділянки, що передається працівникам освіти, культури, медикам та пенсіонерам з їх числа, що проживають у громаді, не може перевищувати 2 га (ч. 4, ст. 25; ч. 9 ст. 25 Земельного кодексу України); 2) виділення до 20 % всіх земель для учасників бойових дій, що знаходяться у постійному користуванні; при цьому розмір такої земельної ділянки не може перевищувати 2 га (ч. 4, ч. 8 ст. 25 Земельного кодексу України); 3) якщо державне підприємство, установа або організація буде приватизовуватися, земля йому буде передавати не на праві власності, а на праві оренди строком до 50 років (ч. 6 ст. 25 Земельного кодексу України) [27].

Критичні сумніви у авторки цієї статті викликають положення щодо надання паїв працівникам освіти, культури, медикам, а також пенсіонерам з їх числа, учасникам бойових дій. Знову ж таки, по-перше, для обробки землі та стимулювання фермерського господарства потрібно не лише надати землю, а мати ресурси її обробляти. По-друге, якщо передача паїв особам, які перебували або перебувають у трудових відносинах з державним підприємством, установою або організацією має історичне підґрунтя та є своєрідним відшкодуванням за роботу на державу, то надання землі іншим категоріям, має декларативний (соціалістичний) характер і може сприяти отриманню неправомірної вигоди посадовими особами (для гарантії на одержання такої земельної ділянки). Включення у цей перелік учасників бойових дій може сприяти продовженню існування схеми, коли земельну ділянку отримують за допомогою посередництва інших осіб, проте з подальшим відчуженням на користь таких осіб, і за ціну нижче ринкової. В учасників бойових дій виходу з цієї ситуації практично не існує, оскільки самостійно отримати землю майже неможливо, що провокує ще більшу соціальну напругу.

Нинішня конструкція норми теж передбачає конфлікт, коли отримати землю усім бажаним не вдасться, що пов'язано із фізичними обмеженнями щодо кількості земель, яка передається на паювання тим чи іншим категоріям, та великим числом тих, хто має право на її отримання (зокрема, постійним збільшенням числа

учасників бойових дій). Виходом з цієї ситуації для останніх могла б бути виплата фіксованої грошової суми або (що більше ефективно) отримання житла, яке могло б будуватися на землях, що знаходяться у постійному користуванні оборонних відомств [28].

Викликає сумніви доцільність передачі права оренди на землю під час приватизації підприємства, а не продажу підприємства єдиним майновим комплексом разом із землею. Майно державних підприємств без землі не становить значного інвестиційного інтересу. На думку Фонду державного майна України, саме такою має бути реалізація державних підприємств – єдиним майновим комплексом, що дозволить виручити більшу кількість коштів [29].

Окрім цього можна було б запровадити мінімальний розмір паю, який може бути виділений, щоб уникнути проблеми фрагментації великих земельних масивів [30, с. 3]. З метою розвитку фермерського господарства, варто було б зазначити про право на об'єднання кількох земельних ділянок в одну за наявності декількох власників на праві спільної часткової власності. Це дозволило, по-перше, отримати земельну ділянку тих розмірів, яких достатньо для малого фермерського господарства або вищу орендну плату власнику, оскільки для орендарів легше здійснити юридичний супровід однієї великої ділянки [31]. Врешті негативне явище черезсмування (і частково фрагментації) можна вирішити через ефективний механізм консолідації земель [32, с. 34].

Висновки. В період радянської окупації існування державних підприємств, установ та організацій створило в багатьох працівників ілюзію надійності і довговічності (така думка побутує і досі), що врешті значно обмежило розвиток творчої деструкції (процесу постійних інноваційних змін в економіці). Нині це значно відображається на стані розвитку нашої економіки.

Зважаючи на потреби відновлення після війни, ця проблема має бути вирішена якнайшвидше, і сільсько-господарські державні підприємства, установи та організації з величезними масивами землі, які використовуються неефективно, є яскравим аргументом на користь цього. Безумовно, є ті сфери економіки, де виробництво має належати лише державі, проте це не стосується більшості зазначених суб'єктів. Під час вирішення питання приватизації або корпоратизації, потрібно зважати на те, чи виготовляє підприємство, установа або організація унікальну суспільну користь, а якщо ні – то має бути здійснена реорганізація з обов'язковим паюванням земель колишнім працівникам. Варто сподіватися, що в нинішніх умовах, на це буде достатньо політичної волі Верхової Ради України [33].

ЛІТЕРАТУРА

1. Роман Лещенко розповів, хто обробляє 750 тис. га землі, що залишилася у держави. *Головне управління Держгеокадастру у Київській області* : веб-сайт. URL: <https://bit.ly/3uowkEf> (дата звернення: 15.05.2022).
2. НАЗК розробило шлях подолання понад 30 корупційних схем у земельній сфері. *Національне агентство з питань запобігання корупції* : веб-сайт. URL: <https://bit.ly/39YKYIZ> (дата звернення: 15.05.2022).
3. Державний агрохолдинг «Україна» – чому с/г землі у підпорядкуванні Мінагро використовуються неефективно? *Agropolit.com* : веб-сайт. URL: <https://bit.ly/3yrbW5c> (дата звернення: 15.05.2022).
4. Мірошніченко А. М. Земельне право України : підручник. Київ : Алерта, 2011. 678 с.
5. Третяк А. М. Історія земельних відносин і землеустрою в Україні : підручник. Київ : Аграрна наука, 2002. 280 с.
6. Як козаки земельні відносини регулювали. *Agravery. Аграрне інформаційне видавництво* : веб-сайт. URL: <https://bit.ly/3NtAqPy> (дата звернення: 15.05.2022).
7. Встановлення радянської влади в Україні. Соціально-економічна політика УСРР в січні-серпні 1919 р. та її наслідки. *Підготовка до ЗНО – Освітній портал «Академія»* : веб-сайт. URL: <https://bit.ly/3u9vKki> (дата звернення: 15.05.2022).
8. Мірошніченко А. М. Земельне право України : підручник. Київ : Алерта, 2011. 678 с.
9. Тесля Л. В. Регламентация права постійного користування земельною ділянкою: деякі проблеми та перспективи кризь призму окремих правових позицій судової практики. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2020. № 1. URL: <https://bit.ly/3yurcfcu> (дата звернення: 15.05.2022).
10. Літошенко О. С. Правовий режим майна державних і комунальних підприємств. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 1. URL: <https://bit.ly/3udqzXp> (дата звернення: 15.05.2022).
11. Боротьба за титул? *Закон і Бізнес* : веб-сайт. URL: <https://bit.ly/3HxoVPt> (дата звернення: 15.05.2022).
12. Літошенко О. С. Право постійного користування земельною ділянкою: особливості об'єктного та суб'єктного складу. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 10. URL: <https://bit.ly/3y5kVrk> (дата звернення: 15.05.2022).

13. Судді та науковці обговорили трансформацію інституту права постійного користування земельною ділянкою і судову практику. *Юридична практика* : веб-сайт. URL: <https://bit.ly/3HZKXRA> (дата звернення: 15.05.2022).
14. Чи є державні підприємства менш прибутковими за приватні? *Економічна правда* : веб-сайт. URL: <https://bit.ly/3y1zbld> (дата звернення: 15.05.2022).
15. Іванюта В. В. Структура державної власності як об'єкту державного управління в сучасних економічних умовах. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2018. № 12. URL: <https://bit.ly/3nmpHMK> (дата звернення: 15.05.2022).
16. Ніколаєв І. С. Проблема розмежування відповідальності за зобов'язаннями держави Україна та юридичних осіб з державною участю в міжнародному приватному праві. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2006. № 34. URL: <https://bit.ly/3u8sxIA> (дата звернення: 15.05.2022).
17. Москалюк Н. Б. Механізм корпоратизації як передумова до припинення права державної власності: історичні аспекти, сучасний стан і перспективи розвитку. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2020. № 1. URL: <https://bit.ly/3xYdXoh> (дата звернення: 15.05.2022).
18. Довірче управління за новим ЦК не відповідає інтересам державної власності. *Закон і Норматив* : веб-сайт. URL: <https://bit.ly/3bEflzz> (дата звернення: 15.05.2022).
19. Черненко О. Правовий режим майна державних акціонерних товариств. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 12. URL: <https://bit.ly/3xTF184> (дата звернення: 15.05.2022).
20. Про особливості регулювання підприємницької діяльності окремих видів юридичних осіб та їх об'єднань у перехідний період : Проект Закону України від 09 вер. 2021 р. № 6013. URL: <https://bit.ly/3nmSC2H> (дата звернення: 15.05.2022).
21. Про внесення змін до Земельного кодексу України та інших законодавчих актів щодо скасування інституту права постійного користування земельними ділянками : Проект Закону України від 15 квіт. 2021 р. № 5385. URL: <https://bit.ly/3y0J3f0> (дата звернення: 15.05.2022).
22. Москалюк Н. Б. Теоретичні та практичні проблеми права державної власності та його реалізації : монографія. Тернопіль : ВПЦ «Економічна думка ТНЕУ», 2020. 352 с.
23. Сліпченко С. О. Право довірчої власності : монографія. Харків : Спільне колективне підприємство фірма «Консум», 2000. 176 с.
24. Майбутнє сільськогосподарських земель у користуванні державних підприємств. *AgroPolit.com* : веб-сайт. URL: <https://bit.ly/3utgHv2> (дата звернення: 15.05.2022).
25. Заплітна І. А. Скасування заборони на відчуження земельних ділянок, виділених у натурі (на місцевості) власниками земельних часток (паїв): проблеми й перспективи. *Актуальні проблеми держави і права*. 2021. URL: <https://bit.ly/3u3lzUh> (дата звернення: 15.05.2022).
26. Коні не винні або як працівники конезаводу намагались землі розпаювати. *AgroPolit.com* : веб-сайт. URL: <https://bit.ly/3A62XrA> (дата звернення: 15.05.2022).
27. Про внесення змін до деяких законодавчих актів щодо забезпечення права працівників державних сільськогосподарських підприємств, установ, організацій на одержання земельної частки (паю) : Проект Закону України від 29 травн. 2020 р. № 3012-2. URL: <https://bit.ly/3NxKB5M> (дата звернення: 15.05.2022).
28. Земля війни: що сталося з ділянками, які за сім років отримали учасники АТО на Волині. *Центр журналістських розслідувань «Сила правди»* : веб-сайт. URL: <https://bit.ly/3OtK1aF> (дата звернення: 15.05.2022).
29. Як Україна планує позбутися агробаласту і кому дістануться тисячі гектарів землі держпідприємств. *Економічна правда* : веб-сайт. URL: <https://bit.ly/3QSkERp> (дата звернення: 15.05.2022).
30. Сидорова С. В. Консолідація сільськогосподарських угідь як організаційно-правовий захід оптимізації сільськогосподарського земельного фонду та підвищення родючості ґрунтів. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. 2012. № 4 (11). URL: <https://bit.ly/3QUoTMh> (дата звернення: 15.05.2022).
31. Ціна розпаювання або скільки платить орендар. *VoxUkraine* : веб-сайт. URL: <https://bit.ly/3bFzScs> (дата звернення: 15.05.2022).
32. Новаковський Л. Я. Національна доповідь щодо завершення земельної реформи : національна доповідь щодо завершення земельної реформи. Київ : Державне видавництво «Аграрна наука» Національної академії аграрних наук, 2015. 48 с.
33. «Біле золото» півдня. Де і як вирощують рис в Україні. *Економічна правда* : веб-сайт. URL: <https://bit.ly/3OKqWkJ> (дата звернення: 15.05.2022).